

"EBÛ HÂMİD MUHAMMED B. MUHAMMED EL-GAZÂLÎ" NİN İHYÂU ULÛMÎ'D-DÎN ESERİNDE ZİKİR VE UZLET KAVRAMI

The Terms Invocation and Hermitage in the Work of "İhyâu Ulûmî'd-dîn" By Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazali

Qafar OCAQLI*

Özet: İslam dini ve tasavvufu konusunda kendine has yorumları olan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî "zikir", "uzlet" ve "halvet" mevzularına diğer İslam bilginlerinden farklı yorumlar getirmektedir. Onun bu konudaki söylemleri tasavvufa karşı olmamakla beraber tasavvuf düşüncesi bağlamında yeni ve kendine özgüdür. Mesela, Gazâlî'ye göre âlimin ilmi, aile reisinin ailesi için yaptıkları birer zikirdir. Dolayısıyla Gazâlî'ye göre âlim zamanının büyük bir kısmını zikirle değil, ilimle geçirmelidir.

Hüccet-ül-İslâm Gazâlî uzlet ve halvet konusunda da kendisinden önceki ve devrinin aydınlarından farklı düşünür. Gazâlî'ye kadar uzlet hayatı insanlardan uzak, "mağara hayatı" olarak düşünülmüdü. Çağdaşları da bu düşünceye sahipler. Gazâlî ise uzlet ve halveti toplumdaki soyutlanarak yaşamak değil, insanlarla beraber yaşayarak onlara hizmet etmek olarak görür.

Anahtar kelimeler: Zikir, uzlet, halvet, tasavvuf.

Abstract: Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazali who has his unique interpretation of Islam and Mysticism has brought new interpretation of "invocation", "Seclusion" and "Religious Isolation" rather than other Islamic Scholars. While his teachings towards mysticism is negative, they have a fresh and distinctive forum. For example; according to Gazali the wisdom of an enlightened is an invocation of an householders family. Therefore, man of wisdom and scholars should spend their time on science and enlightenment rather than on invocation.

Gazali has different ideas on isolation and seclusion from his successors and contemporaries.

Up to Gazali seclusion was regarded as a kind of isolation from the public. His contemporaries had the same feelings of isolation. Gazali offers seclusion and hermitage as sharing life with others and serving them rather than isolation from the public.

Key words: invocation, hermitage, isolation, mysticism.

* Azerbaycan Kafkas Üniversitesi

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed El-Gazâlî ve Eserleri

Hüccet-ül-İslam, İmam Gazâlî (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed El-Gazâlî) Ebu Hâmid künyesi, Hüccet-ül-İslam ve Zeynuddin lakabı ile bilinse de, Gazâlî nispetiyle meşhur olmuştur.¹ Büyük İslam âlimi ve müçtehididir. Şafii mezhebi ulemasındandır. İmam-ı Gazâlî İran'ın Tus şehrinin Gazal kasabasında 1058 (h. 450) yılında doğdu. Yün eğirip, Tus şehrindeki bir dükkânda satmakla meşgul olan babası fakir ve oldukça emel-i salih bir zattı. Âlimlerin sohbetlerinden hiç ayrılmazdı. Gazâlî'nin ailesiyle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bilinen sadece bilgin ve sufi Ahmed el-Gazâlî adında bir erkek ve birkaç kız kardeşinin bulunduğudır. Gazâlî, erken yaşlarda babasını yitirmiş ve öksüz yetiştirilmiştir.

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, ilk eğitimini memleketinde aldı, daha sonra Cürcan'da medreseye devam etti. Bir müddet İmam Ebu Nasr İsmail'den ders aldı. Son olarak öğrenimini Nişabur'da tamamladı. İlim ve edebiyat hâmisi olan Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün daveti üzerine Bağdat'a gitti. Onun tayini üzere Nizamiye medresesinin müdürü oldu.²

1095 yılında, kendi deyişleriyle mal ve mülkü reddederek Bağdat'tan ayrılmıştır. O, Bağdat'tan ayrılırken artık sufiliğin en doğru yol olduğuna karar vermişti. Söylediklerine bakılırsa, İhyâ' Ulûm ed-Dîn adlı eserini Bağdat'tan ayrıldıktan sonra kaleme almış.³

Nizamiye Medresesinden ayrıldıktan sonra, geri kalan ömrünü, öğrendiklerini paylaşmaya, eksik hissettiği hadis alanındaki bilgisini artırmaya ve yazmaya ayırır.⁴

Hayatının sonlarına doğru, Sahîh-i Buharî'yi ezberlemeye ve Sünen-i Ebû Dâvud'u incelemeye çalışması, çalışkanlığının önemli belgeleridir. Gazâlî, 18 Aralık 1111'de (h. 505) ardında geniş bir kitap koleksiyonu bırakarak, genç sayılabilecek bir yaşta, 55 yaşında hayata gözlerini yummuştur. Memleketi Tûs'ta ünlü İranlı şair Firdevsî'nin yakınına gömülmüştür.⁵ Kimyâ' es-Sa'âde, Tehâfüt el-Felâsife, el-İktisâd fî el-İ'tikâd, Eyyuhâ el-Veled vb. eserlerin müellifi gibi tanınan Gazâlî esasen İhyâu ulûmi'd-dîn eseri ile anılmaktadır.

¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Munkiz mine'd-dalal*. Beyrut, 2010, s. 27

² Malik Mahmudov, *Hatib Tebrizli Hayatı ve Yaratıcılığı*, Elm Neşriyatı, Bakü, , 1972, s. 12, 204.

³ el-Gazâlî, *el-Munkiz mine'd-dalal*, s. 29.

⁴ Süleyman Uludağ, *İslâmda Müsamaha*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1990, s. 96.

⁵ Mustafa Çağrırcı, "Gazzâlî", *D. İ. A.*, İstanbul, 1991, s. 494.

Tasavvufta Zikir ve Uzlet

El-Kesenzani'nin “Tasavvuf Terimleri Ansiklopedisinde” zikir hakkında şöyle denir: “Zikir, bir şeyi korumak ve hatırlamak, peygamberlere indirilen kitaplar, peygambere salât ve selam getirmek, onu tarif etmetir.”¹ İbn-i Menzur ise “Lisanul-Arab el-Muhit” eserinde zikrin kelime anlamını açıklarken şöyle der: “Zikir namazdır, zikir Kuran-ı Kerim okumaktır, zikir tespihtir, zikir duadır, zikir şükür ve itaattir.”² Bir başka kaynaktan zikir kelimesi, unutmamak, hatırlamak, zihinde tutmak, anmak şeklinde izah olunur.³ Kur'an-ı Kerim'de “zikir” kelimesi genellikle lûgat anlamlarına uygun olarak, “Allah'ı anmak, O'nu daima hatırlayıp hiç unutmamak manalarında kullanıldığı gibi, namaz⁴, dua⁵ ve Kur'an” gibi anlamlara da gelmektedir.

Sufilerin ıstılahında zikir kelimesi hakkında şöyle izahlar var: Şeyh Ebu Said el-Harraz zikri tarif ederken, “zikir yakın makamında olan kalp amellerine verilen toplu isimdir. Zikir iman ve ilimdir,”⁶ der. Ahmet Rufai'ye göre ise zikir kalbi vesveseden korumak, insanlara meyil etmemek, vahdeti iyi anlamaktır. Zikir kalbin nurudur.⁷

Ünlü bilgin Şeyh Abdulkâdir İsâ'ya göre, zikir Allah'ı güzel isimleriyle, kutsi sıfatlarıyla tespih ederek dil ile yapılan bir ibadettir. İnsan ancak Allah'ı zikretmekle gafletten kurtulur. Gaflet ise kalbin ya uykusu ya da ölümüdür. Allah'ı bilen ârif kişi, Allah'ı zikretmeye devam eden, dünyanın rezilliklerinden kalbiyle birlikte yüz çeviren insandır. İnsan bu mertebeye yükselince Allah Taala onun bütün işlerini üstlenir. Bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Kim sabrederse başarır, kim bir kapıyı devamlı çalarsa, kapı bir gün açılır.⁸

Tasavvuf erbabı, ayet ve hadislerin ışığında zikri tarikatların “üssül-esası” saymışlar. Tarikatlar, tarihi seyri içinde ferdi ve toplu zikre büyük önem vererek, icra şekli konusunda usuller geliştirmişler.

¹ Muhammed b. Abdülkerîm el-Kesenzânî, *Mevsû'atu'l-Kesenzânî fimâ İstalaha 'aleyhi Ehlu't-Tağ avvuf ve'l-'Urfân, Dâru'l-'Urfân, Şam, 2005, s. 266-267.*

² İbn-i Manzur. *Lisanu'l-'Arab'ul-Muhit.* Beyrut, 2001. C. 1, s. 1071-1072

³ Hasan Kamil Yılmaz, *Anahtarlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 162.

⁴ *Ankebût, 45; Cum'a, 10.*

⁵ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-'Arabıyyu'l-Esâsî,* Dâru'l-Cil, Beyrut, 1996, s. 483-484.

⁶ Ebû Talib Mekki. *Kütü'l-Kulüb fi Mu'âmeleti'l-Mahbûb,* Dâru'l-Kutub el-'İlmiyye, Beyrut, 2001, C. 1, s. 17.

⁷ Muhammed Ebu'l-Hudâ es-Sayyâdi er-Rifâ'i, *Gilâdatu'l-Cevâhir fi Zikri'l-Ğavs er-Rif'i ve Etbâ'uhû'l-Ekâbir,* Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1980, s. 148.

⁸ Şeyh Abdulkâdir 'İsâ, *Hakâik 'ani't-Tasavvuf,* Dâru'l-'İrfân, Şam, 2001, s. 130-131.

Aynı anlamda kullanılan “uzlet” ve “halvet” kelimeleri de sözlükte: “Halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmek, daha çok ve ihlâslı ibadet etmek için toplumdaki ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilmek, tek başına yaşamak anlamına gelir. Buna halvet, uzlet, vihdet ve çile adı da verilir.”⁹ İbn-i Arabî, el-Fütûhat el-Mekkiyye eserinde halvetin anlamını açıklarken şöyle der: “Halvet ibadet için mutasavvıfın yalnız kalmasıdır.”¹⁰ Şeyh Serrac et-Tusi de halvetin uzletle anlamdaş olduğunu söylerken “nefsine hâkim olamayan nefsinden yüz çevirerek uzlet etmiş olur, rabbine döner.”¹¹ İmam Kuşeyri’ye göre ise uzlet insanı Allah’tan alı koyacak her şeyden yüz çevirmektir.¹²

Gazâlî’de Zikir ve Uzlet

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî’ye göre zikir mezkûrun kalbe hâkim olması ve zikir edenin gizli kalmasıdır.¹³ Gazâlî zikri şöyle açıklar: “Tüm ibadetler kalbin sevinciyle ölçülür. Çünkü ibadetlerin sonu huzurdur. Zikrin evveli ve sonu var. Zikrin evveli ünsiyet ve sevgi, sonu da ünsiyettir. Zikrin asıl amacı, ünsiyet ve sevgidir.”¹⁴ Gazâlî, müridin vesveseden kurtularak, sürekli Allah’ı zikretmesinin zor olduğunu belirtir. Lakin bu aşamaları geçen insanda zikre karşı sevgi ve isteğin artması şüphesizdir. Bunda şaşılacak bir şeyin olmadığını Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî şu örnekle açıklar: “Eğer güzel huylu bir insan hakkında başka birinin yanında sürekli konuşsak, o adamda güzel huylu olana karşı sevgi, aşk duyguları belirir. Daha sonra bu adama karşı doğan aşk hisleri, ona devamlı iyi huylu insanı hatırlatır. Tam anlamıyla meyve ağacı meyve verecek şekilde gelir.”¹⁵

Gazâlî, konuyla ilgili bir mutasavvıfın görüşlerini şöyle aktarır: “Yirmi yıl kendimi zorlayarak Kur’ân okudum, sonra yirmi yıl da Kur’ân okuma nimetinin zevkini duydum.”¹⁶ Nimet zevkini duymak ancak ünsiyet ve sevgiyle olur. Bu suretle tekellüf ile yapılan iş karakter haline gelir. Allah’la ünsiyet uzun zahmetler sonucu elde edilir. Gazâlî’ye göre, tadına alışık olmadığımız yemeği yemek ilkin zor olur ama zamanla ona alışırız. Bu aslında biraz da insan nefsiyle ilişkilidir.

⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 543.

¹⁰ İbn ‘Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, Dâru’l-Kutub, Beyrut 1989. C. 2, s. 433.

¹¹ Ebû Nasr Serrâc Tusi. *el-Lum’a fi’t-Tasavvuf*. Dâru’l-Kutubi’l-Hadîs, Kahire, 1960, s. 363.

¹² Ebu’l-Hâsım ‘Abdulkerîm el-Kuşeyri, *er-Risâletu’l-Kuşeyriyye*, Kahire, 1966, C. 2, s. 66.

¹³ Şeyh b. Atâullah es-Sekenderî. *Miftâhu’l-Felâh ve Misbâhu’l-Ervâh*, Kahire, 1993, s. 5–6.

¹⁴ el-Gazâlî, *Ihyâu ulûmi’d-dîn*, Dâru’l-Menâr, Mısır, 1955, C. 1, s. 492.

¹⁵ Gazâlî, *a. g. e.*, C. 1, s. 493.

¹⁶ *A. e.*, C. 1, s. 493.

Gazâlî'ye göre başta nefsimize zor gelen şeyler sürekli olunca adet halini alıyor ve artık nefis bu duruma alışıyor. Önce güçlkle yediği şeye bir kez alışınca artık o, vazgeçemeyeceği bir besin haline gelir.¹⁷ Nefis, sürekli yaptığı şeye alışmaktadır. Kul, sürekli Allah'ı zikretmekle ünsiyetini kurar ve böylece Allah'ı anmaktan başka şeylere: aile, mal, evlat, mevki vb ile uğraşmaz ve bundan zevk duyar. Zira Gazâlî'ye göre kulun Allah'ı zikretmesini engelleyen şey dünyadaki zaruri saydığımız ihtiyaçlardır. Bunlar aradan kalkınca, kulla Allah arasındaki engel de yok olur. Hz. Muhammet'ten rivayet olunan bir hadis-i şerifte Gazâlî fikrini hadisler üzerine inşa eder:

18

Bir gün yüce Ruh Efendimize gelerek şöyle demişti: "Ey Muhammed, dünyada kimi seversen sev bir gün ondan mutlaka ayrılacaksın.

Gazâlî, Hz. Muhammed'in bu hadis-i şerifle dünyevi şeyleri kastettiğini söyler ve bu dünyaya ait her şey ölümle son bulur. Ebedi olan ise sadece zikirlerdir ve o bu dünyadaki hiçbir şeye benzemez. İnsan ahiret âlemine kavuştuktan sonra da Allah katında yükselmeye devam eder. Zikir sayesinde mezkûr ile ünsiyet hâsıl olur. İnsanın ölmesi ile birlikte her şey gibi zikir de son buluyor demek yanlış ifadedir. Çünkü bu dünyada görülemeyen şeyler ahirette görülebilir. Bu yüzden onları inkâr etmek yanlıştır. Gazâlî'ye göre bu fikri ortaya koyan birçok ayet ve hadis-i şerifler mevcuttur:

*Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayın, bilakis Rableri katında diridirler. Allah'ın bol nimetinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklanırlar, arkalarından kendilerine ulaşamayan kimselere, kendilerine korku olmadığını ve kendilerinin üzülmeceklerini müjde etmek isterler.*¹⁹

Arifler dünya işlerinin onları Alah'ın zikrinden uzaklaştıracağını düşündükleri için son nefeslerinden korkarlar. Kalpleri hep Allah zikriyle meşgul

¹⁷ A. e, C. 1, s. 493.

¹⁸ Nûri'd-Dîn Ebû Bekir el-Heysemî, *Mecma'u'l-Zevâid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, C. 9, s 131.

¹⁹ *Ali İmran* 3: 170.

olsa bile nefisleri dünya tuzaklarıyla karşı karşıyadır. Dünya şehvetlerine uyanlar kendilerini bu beladan kurtaramazlar. Ömürlerinin sonlarına doğru kalplerine dünya sevgisi dolarsa ve bu şekilde ölürlerse yeniden dirilmek isterler. Bu çeşit insanların ahiretten nasibi azdır. Çünkü insanlar yaşadıkları gibi ölür ve öldükleri gibi de haşır olurlar.²⁰

Birçok konuda olduğu gibi, “zikir” konusunda da Gazâlî’nin kendine özgü, orijinal fikirleri vardır. Şöyle ki Gazâlî’ye göre zikir insanların durumuna göre değişebilir. Örneğin âbid, gününün büyük bir kısmını namaz, kıraat ve zikirle geçirir. Âlimse zamanının büyük bir kısmını ilimle uğraşarak doldurmalıdır. O (âlim) çok çalışmalı ve üretmelidir. Herkesin, âlimin insanların iyiliği için çalıştığını, bunun ise zikir ve ibadetten daha hayırlı olduğunu bilmesi gerekir. Kısaca âlimin zikri ve ibadeti onun ilmidir. Gazâlî’ye göre meslek ve sanat sahibi insanlar da zamanının çoğunu ibadetle geçirmemelidir. Onun zikri ailesinin rızasını kazanmak ve insanların ihtiyacını görmektir. İster âlim, ister sanatkâr, isterse de aile reisi yaptığı işin birer zikir olduğunun farkında olmalıdır.²¹

Aşağıdaki ayette olduğu gibi Gazâlî zikir konusunu Kur’an-i Kerim’in bir çok sure ve ayetlerinden esinlenerek izah etmektedir:

*Onlar, ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah’ı zikreder ve göklerin ve yerin yaratılışı konusunda düşünürler.*²²

Buradan da anlaşıldığı üzere zikir belli zaman ve mekâna bağlı bir ibadet değildir. Bundan dolayı zikir herkesin yapabileceği bir ibadettir. Önemli olan insanın yaptığı her işte yaratıcının rızasını gözetmesidir.

Halvet ve Uzlet toplumdan ve insanlardan uzaklaşarak ayrı, yalnız yaşamak demektir. Zıddı ihtilattır.²³ Yukarıda verilen tariflerde uzlet ve halvet yakın anlamlı kelimeler olduğu anlaşılrsa da, uzlet daha genel, halvet ise daha özel anlamlıdır. Uzlet, maddi, halvet ise manevi olarak insanlardan uzaklaşmaktır.²⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Gazâlî, tasavvuf ilmine vakıf olsa bile deneysel olarak sufiliğin hakikatinin tadına varmak için arayışa çıkmıştır. Tasavvuf

²⁰ el-Gazâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’ d-Dîn*, C. 2, s. .

²¹ Mahmûd ‘Ali Karâbâ, *Safvatu İhyâ’i l-Gazâlî*, Kahire, 1935, s. 99-100.

²² *Ali İmran* 3: 191

²³ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1995, s. 106.

²⁴ Hasan Kamil Yılmaz, *a. g. e.*, s. 195.

ilmini ve sufilerin hayatlarını araştırdığı zaman geldiği kanaat ve öğrendiği ilimler onu öğrendiklerini tecrübeye etmeğe sevk ettiğini görüyoruz. Hakikat arayışı onu elde ettiği makamdan, şöhretten, hatta ailesinden de uzaklaşarak Bağdat'ta uzlete çekilmeye sevk etmiştir. Lakin Gazâlî'nin toplumdan ve insanlardan tamamıyla ayrılıp تنها uzlet ve halvet hayatını seçmemesi dikkat çekicidir. O, Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gitmiş ve yeni toplumda uzlet hayatı yaşamaya başlamıştır.²⁵ Mamafih o, tasavvufta uzletin toplumsal olan yönünü alıp tecrübe ederek bir yeniliğe imza atmıştır.

Gazâlî'nin uzlet ve halvet anlayışına bakışı bir çok mutasavvıftan farklıdır ve tek yönlü değildir. Birçok âbid ve zahit uzlet hayatını insanlarla birlikte olmaktan üstün görmüş. Gazâlî'de ise bu meseleye bakış açısı farklıdır ve o tasavvufta toplum arasındaki uçurumu aradan kaldırmaya çalışmıştır. Buradan insanın sadece yaptıkları için değil yapmadıkları için de sorgulanacağı anlaşılmaktadır. Bu sebepten zahit ve abidlerin insanlardan uzaklaşarak halvete çekilmesi, sadece kendi nefislerini koruması toplumsal açıdan iyi değildir. İyi olan toplumun refahını düşündürmektir. Yani asıl sufi hem kendini hem de başkalarını kurtarandır.

Sufi dendiği zaman herkesin zihninde insanlardan ve toplumdan uzaklaşarak mağaralarda تنها şekilde zahid hayatı süren bir âbid canlanır. Gazâlî tasavvufta getirdiği yeni fikirler sayesinde insanların aklında oluşan bu fikri aradan kaldırmış ve sufilerin hayatında toplumdan uzaklaşarak uzlete çekilmenin şart olmadığını tam aksine toplumun da insanlara çok şey kazandırabileceğini ispatlamıştır. O, tasavvufta halvet ve uzletin nefsin korunmasındaki rolünün büyük olduğuna inansa da, insanların nefislerini toplum içerisinde korumalarının bundan daha önemli olduğuna inanır.²⁶

Daha tabiin döneminden beri uzletle ilgili farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Gazâlî halvet ve uzlette yaşamakla toplumda yaşamayı evlilikle bekârlığa benzetir. Ona göre bunların her birinin kendine özgü dini, batini ve dünyevi faydaları vardır.

Riyakârlıktan uzaklaşmak, kendini sadece ibadete vermek, dünya malına yönelmekten çekinmek, insanın gizli halinin bilinmesinden korunmak, toplumda karşılaştığımız bazı günahlardan sakınmak ve benzerleri gibi özellikler uzletin faydalarındandır. Lakin az evvel de belirttiğimiz gibi Gazâlî'nin uzletle ilgili görüşleri tek yönlü değildir. Şöyle ki, O, uzlet ve halvetin iyi yanlarıyla beraber kötü yanlarının da olduğunu söylemekten sakınmamıştır. Gazâlî'nin düşüncesine

²⁵ Sabri Osman, *Gazâlî (Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi)*, İstanbul, 1986, s. 35.

²⁶ el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, C. 2, s. 350.

göre, uzlete çekilmek faydalıysa da toplumda yaşamak daha önemlidir ve onun kendine özgü faydaları vardır.²⁷ Söylediğimiz üzere, Gazâlî, toplumun da insanlara kazandıra bileceği iyi değerlerin olduğunu, tasavvufun sadece zahitlikten, terki dünyalıktan veya insanlardan uzak durmaktan ibaret olmadığını savunmuştur. Bu sebeple toplumun insana lütfedeceği iyi değerlerden bahsettiği zaman uzletten de kazandırabileceği olumsuz yönler üzerinde durmuştur.²⁸

Gazâlî'ye göre, uzlette insan toplumda elde edebileceği nimetlerden mahrum olur. Bunlardan mahrum olmaksızın uzletten olumsuz yönleridir. Gazâlî toplumla yaşayarak kazanılabilecek faydaları şöyle sıralar: “Okumak, okutmak, faydalandırmak, terbiye etmek, iletişim kurmak, sevap kazanmak, başkalarının haklarına saygı duymak, alçakgönüllülük, başkalarının ilminden faydalanmak, ibret almak...” O, tüm bu saydıklarımızın toplumla elde edileceğini ısrarla savunmuştur.²⁹

Gazâlî toplumun faydalarından bahsederken sıraladığı şeylerin başında “okumak ve okutmak”ın gelmesi hiç de tesadüfi değildi. O, *İhyâu ‘Ulûmi’ d-Dîn* kitabının “İlim” kısmında bu konuda daha geniş bilgi vererek ilmi ibadetlerin en büyüğü olarak görmüştür. Gazâlî'nin sosyal düşünceye sahip olduğunu, tasavvufu sırf yalnızlık ve uzletten ibaret olmadığını aşağıdaki fikirlerinde tam olarak görebiliriz: “İlim dinin temelidir. Ümmi ve cahillerin uzlete çekilmelerinden bir fayda hâsıl olamaz. Okumayan ve uzletle ilgili zaruri ilimlere sahip olmayan insanın uzlet hayatı rüya ve hayal olur.”³⁰

Uzletle kıyaslandığı zaman toplumda yaşamamanın bir diğer üstün yönü insanlara maddi yardım etmektir. Hem kendinin hem de başkalarının kazanması için az da olsa mal ve servete ihtiyacı olan insan bunu ancak toplum içinde kazanabilir. Gazâlî'ye göre bazen elde edilen serveti insanlar için harcamak uzlette olmaktan daha üstündür.

Gazâlî toplumun insana kazandırdıklarını sadece bu saydıklarımızla sınırlamaz. Uzlet ve halvette esas maksat nefsin temizliğidir ki toplumda da insana bu temizliği kazandıracak mekanizma mevcuttur.

Gazâlî'ye göre nefsi kusurlardan kurtulmanın bir diğer yolu da kamu ve toplumdur. Olup biten tüm olaylar, insanların birinin diğerine karşı zulmü, adaletsizliği, haksızlığı apaçık ortadadır. Olayları değerlendirmede halkın, toplumun gözü en iyi ölçüdür. İnsanların bu hadiselerle karşı duyduğu kin ve nefret,

²⁷ A. e., C. 2, s. .

²⁸ A. e., C. 2, s. .

²⁹ Zeki Mubarek, *el-Ahlâk 'inde Gazâlî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 86–87.

³⁰ el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi' d-Dîn*, C. 2, s. .

nefsi kusurları ortaya çıkarmaya ve onu terbiye etmeye yeter. Çünkü insan başkalarının kusurlarında kendi kusurlarını da görür. Bir insanda bulunan kusurun aynısı, az ve çok başkalarında da olabilir. İnsan başkalarında görüp de beğenmediği kötü yönleri kendi nefsinden temizlerse başka bir temizlikçiye, halvet veya uzlete gerek kalmaz.³¹

Uzlet tüm bu saydıklarımıza uygun gerçekleştirilmezse o zaman insana zarardan başka bir şey getirmez. Gazâlî, halvet ve uzlet hayatı yaşayan insanların çoğunun bu yolu sırf tekebbürlerinden dolayı seçtiklerini belirtir. Onlar insanlar arasında saygı ve izzet kazanmak için, varmak istedikleri makama ulaşmak için uzlete çekilir ve bundan gurur duyarlar. Sadece bu yolla insanlar arasında saygın olacaklarını düşünürler.³² Gazâlî fikrini somut bir örneklerle şöyle aktarıyor: "Allah'ı zikretmeyenlerin uzlete çekilmeleri insanlarla daha çok ilgilenmeleri içindir. Çünkü onun uzlete girmesinin ana nedeni, insanların saygısını kazanmaktır." Meseleye bu böyle yaklaşan Gazâlî, uzlet hayatını birçok yönden cehalet örneği olarak değerlendiriyor.³³

Halvet ve uzlet ise nefsin kusurlardan arınma aracı olmalıdır. Gazâlî, İslam'ın toplumsal bir din olduğunu esas alarak halvet ve uzletin toplumsal modelini çizerek insanların refahı için alternatif yollar sunar.

KAYNAKÇA

Kurân-i Kerim

Çağrıci, Mustafa, "Gazzâlî", *D. İ. A.*, İstanbul 1991.

el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkiz mine'd-dalâl*, Beyrut 2010.

el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Menâr, Mısır 1955.

el-Heysemî, Nûri'd-Dîn Ebû Bekir, *Mecma'u'l-Zevâid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

el-Kuşeyri, Ebu'l-Hâsım 'Abdulkerîm, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Kahire 1966.

Komisyon, *el-Mu'cemu'l-'Arabîyyu'l-Esâsî*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1996.

³¹ el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, C. 2, s. 36.

³² A. e., C. 2, s. 7.

³³ A. e., C. 2, s. 9.

es-Sekenderî, Şeyh b. Atâullah, *Miftâhu'l-Felâh ve Misbâhu'l-Ervâh*, Kahire 1993.

İbn 'Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, C. 2, Dâru'l-Kutub, Beyrut 1989.

İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab'ul-Muhît*, C. 1, Beyrut 2001.

'Îsâ, Şeyh Abdulkâdir, *Hakâik 'ani't-Tasavvuf*, Dâru'l-'İrfân, Şam 2001.

Mahmudov, Malik, *Hatib Tebrizli Hayatı ve Yaratıcılığı*, Elm Neşriyatı, Bakü 1972.

Karâbâ, Mahmûd 'Ali, *Safvatu İhyâ'i'l-Gazâlî*, Kahire 1935.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995.

Mubarek, Zeki, *el-Ahlâk 'inde Gazâlî*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1986.

Muhammed b. Abdulkerîm el-Kesenzânî, *Mevsû'atu'l-Kesenzânî fîmâ İstalaha 'aleyhi Ehlu't-Tasavvuf ve'l-'Urfân*, Dâru'l-'Urfân, Şam, 2005, s.266-267.

Mekkî, Ebû Talib, *Kûtu'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Mahbûb*, Dâru'l-Kutub el-'İlmiyye, Beyrut 2001.

Muhammed Ebu'l-Hudâ es-Sayyâdî er-Rifâ'î, *Galâdatu'l-Cevâhir fî Zikri'l- Ğavs er-Rif'i ve Etbâ'uhû'l- Ekâbir*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1980.

Osman, Sabri, *Gazâlî (Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi)*, İstanbul 1986.

Uludağ, Süleyman, *İslâmda Müsamaha*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995.

Ebû Nasr Serrâc Tûsi, *el-Lum'a fî't-Tasavvuf*, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs, Kahire 1960.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahtarlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997.